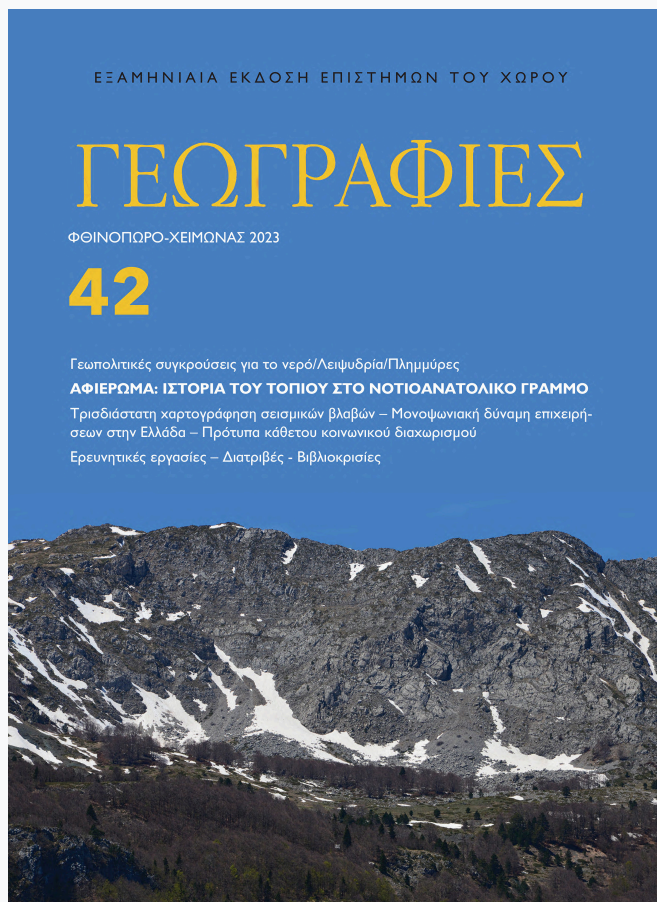

Γεωγραφίες

Αρ. 42 (2023)

Γεωγραφίες, Τεύχος 42, 2023

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

-

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Το φαινόμενο των βραχυχρόνιων μισθώσεων ως νευραλγική συνιστώσα της στεγαστικής κρίσης

Ο Νίκος Κουραχάνης¹ γράφει για το βιβλίο

των Μπαλαμπανίδης Δ., Παπατζανή Ε. και Πέττας Δ. (2021)

Το Airbnb στην Πόλη. Ευκαιρία ή Απειλή;

Αθήνα: Πόλις

Η Μεγάλη Ύφεση του 2008 αποτέλεσε την απαρχή μιας σειράς επάλληλων κρίσεων (οικονομική, προσφυγική, κλιματική, πανδημική) που βρίσκονται ακόμα σε εξέλιξη και οδηγούν σε εμβάθυνση του νεοφιλελεύθερου πολιτικού προγράμματος. Οι πολιτικές διαχείρισης που υιοθετήθηκαν επέφεραν έναν διπλά αρνητικό κοινωνικό αντίκτυπο: τη συμπόρευση της όξυνσης των κοι-

1. Επίκουρος Καθηγητής Κοινωνικής Πολιτικής και Στέγασης, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

νωνικών ανισοτήτων με τις απότομες και ραγδαίες περικοπές στο κοινωνικό κράτος. Αυτό το δυσμενές μείγμα έχει ως αναπόφευκτη συνέπεια τη γενίκευση των φαινομένων κοινωνικής επισφάλειας. Η τρέχουσα στεγαστική κρίση εντάσσεται, σε μεγάλο βαθμό, σε αυτήν τη συνθήκη, καθώς η ένταση της εμπορευματοποίησης της κατοικίας παράγει διευρυμένα φαινόμενα στεγαστικής επισφάλειας.

Κατά τα τελευταία χρόνια, η διάδοση της πρακτικής της βραχυχρόνιας μίσθωσης ακινήτων (τύπου Airbnb) επιτείνει τη χρήση της κατοικίας ως εμπορεύματος. Οι πλατφόρμες βραχυχρόνιας μίσθωσης, σε συνδυασμό με την αξιοποίηση διαφόρων εργαλείων των νέων τεχνολογιών, επαναπροσδιορίζουν την κατοικία ως καταναλωτικό προϊόν. Η εξέλιξη αυτή έχει προκαλέσει έντονες επιφυλάξεις και επικρίσεις. Οι επιπτώσεις είναι πολυσύνθετες: χωρικές, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές κ.ά.

Το κυριότερο, ωστόσο, σημείο κριτικής είναι ότι η διάδοση της πρακτικής της βραχυχρόνιας μίσθωσης οδηγεί σε αύξηση των τιμών των ενοικίων. Αυτό οφείλεται

στη μετατροπή πολλών διαμερισμάτων που προσφέρονταν για μακροχρόνια διαμονή (κατά κύριο λόγο σε μόνιμους κατοίκους) σε διαμερίσματα που μισθώνονται για λίγες μόνο ημέρες σε επισκέπτες. Το φαινόμενο αυτό έχει ως αποτέλεσμα τον περιορισμό του προσφερόμενου οικιστικού αποθέματος για μακροχρόνια μίσθωση, διαμορφώνοντας ένα τοπίο αυξανόμενης ζήτησης, με συνέπεια να σημειώνεται σημαντική άνοδος των τιμών των ενοικίων. Επακόλουθο της αύξησης των τιμών είναι τα πιο αδύναμα κοινωνικά στρώματα να μην μπορούν να αντεπεξέλθουν στις νέες (οικονομικές) απαιτήσεις που αφορούν την κατοικία τους και, έτσι, οδηγούνται σε εκτοπισμό.

Στην Ελλάδα η στεγαστική πολιτική βρισκόταν διαχρονικά στο περιθώριο της κοινωνικής πολιτικής, προκρίνοντας την ιδιοκατοίκηση μέσα από την άμετρη δραστηριοποίηση του ιδιωτικού τομέα κατασκευών και του χρηματοπιστωτικού τομέα. Η οικονομική κρίση και οι πολιτικές λιτότητας οδήγησαν σε γενικευμένη φτωχοποίηση την ελληνική κοινωνία, καθώς επίσης σε «στιγμιότυπα» ανθρωπιστικής κρί-

σης. Εν μέσω οξυνόμενης ανεργίας και κοινωνικής περιθωριοποίησης, τα νοικοκυριά που δυσκολεύονταν να ανταποκριθούν στην αποπληρωμή των στεγαστικών τους δαπανών πολλαπλασιάστηκαν.

Περισσότερο απροσπάτευτοι σε αυτήν τη δυσμενή συνθήκη βρέθηκαν οι ενοικιαστές ακινήτων. Παρότι η κατοίκηση σε ενοικιαζόμενη κατοικία διαθέτει μειοψηφικά χαρακτηριστικά στην περίπτωση της Ελλάδας, η σημαντική άνοδος των τιμών των ενοικίων τα τελευταία χρόνια παράγει σοβαρά φαινόμενα στεγαστικής επισφάλειας. Μάλιστα, το αυξημένο ποσοστό κατοίκησης με ενοίκιο είναι αρκετά υψηλότερο στα αστικά κέντρα, στις περιοχές δηλαδή όπου οι αυξήσεις των τιμών είναι μεγαλύτερες. Η διάδοση της πρακτικής της βραχυχρόνιας μίσθωσης έχει επιφέρει σημαντικές αυξήσεις τόσο στις τιμές των ενοικίων όσο και των ακινήτων. Όπως ήδη αναφέρθηκε, αυτό οφείλεται –σε σημαντικό βαθμό– στην απόσυρση ενός μεγάλου αριθμού διαμερισμάτων από την αγορά μακροχρόνιας μίσθωσης και στη διάθεσή τους ως καταλυμάτων τύπου Airbnb. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι πρωτίστως τα πιο αδύναμα νοικοκυριά που δυσκολεύονται πλέον να ανταποκριθούν στις αυξημένες οικονομικές απαιτήσεις για τη στέγη τους.

Η «τουριστικοποίηση» πολλών περιοχών είναι μία ακόμα συνέπεια της διάδοσης των βραχυχρόνιων μισθώσεων και άλλων βέβαια σχετικών εξελίξεων, όπως η ανάπτυξη του προγράμματος Golden Visa. Η υπολειμματική στεγαστική υποστήριξη και η επιλογή μη ρύθμισης της συγκεκριμένης αγοράς από τη δημόσια πολιτική έχει οδηγήσει τις τιμές ενοικίων σε ανεξέλεγκτες αυξήσεις. Άμεσα ωφελημένοι από τις εξελίξεις είναι οι μεγαλοϊδιοκτήτες

κατοικιών και τα funds, οι κτηματομεσιτικές εταιρείες και οι αλυσίδες διαχείρισης και παροχής υπηρεσιών. Αυτοί οι παίκτες αντλούν από τις βραχυχρόνιες μισθώσεις υψηλότερα κέρδη και, κυρίως, εις βάρος των οικονομικά αδύναμων που δυσκολεύονται να διατηρήσουν την κατοικία τους ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα ή στους δημοφιλείς τουριστικούς προορισμούς.

Οι όψεις της παραπάνω διαμορφούμενης πραγματικότητας σχολιάζονται, με πανοραμική κάλυψη και βάθος ανάλυσης, στην πρωτότυπη και σημαντική συνεισφορά των Δημήτρη Μπαλαμπανίδη, Εύας Παπατζανή και Δημήτρη Πέττα, στο βιβλίο με τίτλο *To Airbnb στην Πόλη. Ευκαιρία ή Απειλή;* που κυκλοφόρησε το 2021 από τις εκδόσεις Πόλις. Πρόκειται για την πρώτη συστηματική εργασία σχετικά με τη βραχυχρόνια μίσθωση ακινήτων στην Ελλάδα και τις πολλαπλές επιπτώσεις στο χώρο, την κοινωνία, και την οικονομία.

Το βιβλίο επιχειρεί μια επεξεργασία των ορισμών, των χαρακτηριστικών και της σημασίας τόσο της «οικονομίας του διαμοιρασμού» όσο και της «οικονομίας της πλατφόρμας», καθώς επίσης του τρόπου με τον οποίο αυτά τα ζητήματα ενσαρκώνονται στην προβληματική της ελληνικής περίπτωσης. Τα κεντρικά ερωτήματα που θέτουν οι συγγραφείς είναι τα εξής: «Ποια είναι η πραγματική σχέση του Airbnb με την περίφημη “οικονομία διαμοιρασμού” και την “οικονομία πλατφόρμας”; Ποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά έχει λάβει το φαινόμενο στην περίπτωση της Ελλάδας, και ειδικά στην πόλη της Αθήνας, και ποιες είναι οι επιπτώσεις του στην οικονομία, την κοινωνία και τον αστικό χώρο; Με ποιον τρόπο και σε ποιο βαθμό το φαινόμενο Airbnb μετασχηματίζει τη φυσιογνωμία της

πόλης και την καθημερινή ζωή των κατοίκων της στις γειτονίες; Τι είδους ρυθμιστικές παρεμβάσεις δοκιμάζονται στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και, παράλληλα, ποιες “από τα κάτω” διεκδικήσεις και εναλλακτικές προτείνονται; Πώς φαίνεται να επηρεάζονται (ή όχι) όλα αυτά μετά το ξέσπασμα της πανδημίας του COVID-19»; Έχει ιδιαίτερη σημασία ότι σε αυτήν τη μελέτη το φαινόμενο των βραχυχρόνιων μισθώσεων προσεγγίζεται αφενός πολυπρισματικά, αφετέρου πολυεπίπεδα.

Από τη μια πλευρά, επιδιώκεται η αποτύπωση των πολύπλευρων συνεπειών του στην οικονομία, στην κοινωνία και στον αστικό χώρο. Σε αυτό το πλαίσιο, πραγματοποιείται μια ερμηνευτική ανάλυση της αρνητικής συμβολής του Airbnb στην αύξηση των τιμών των ενοικίων και των ακινήτων. Ταυτόχρονα, όμως, παρατίθενται οι συνέπειες της διάδοσης του Airbnb τόσο για τη συμπλήρωση του συρρικνωμένου εισοδήματος των μικρομεσαίων πολιτών όσο και ως μια αφορμή μεγάλης κερδοφορίας για τους οικονομικούς κολοσσούς. Σε αυτό το πλαίσιο, παρατηρούνται τόσο τα φαινόμενα γεωγραφικού εκτοπισμού των πολιτών που δεν μπορούν πλέον να διατηρήσουν οικονομικά προσιτή κατοικία σε περιοχές όπου τα ενοίκια αυξάνονται, όσο και οι θεμελιώδεις μεταβολές και αλλοιώσεις στα χαρακτηριστικά των γειτονιών, όπου το Airbnb γνωρίζει αξιωματική επέκταση.

Από την άλλη πλευρά, γνώση και εμπειρία από τις συνέπειες των επιπτώσεων του φαινομένου των βραχυχρόνιων μισθώσεων αντλούνται πολυεπίπεδα, τόσο από το διεθνές, το εθνικό αλλά και το τοπικό-κινηματικό πεδίο διεκδικήσεων για μία δίκαιη ρύθμιση του Airbnb. Οι συγγραφείς, αναδεικνύοντας κα-

λές πρακτικές από το διεθνές και ευρωπαϊκό περιβάλλον, καθώς και από τη δράση των κινημάτων για την κατοικία, προσφέρουν με την εργασία τους εργαλεία ανάλυσης που θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν από τη στεγαστική πολιτική για την άμβλυνση των στεγαστικών ανισοτήτων.

Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν: «Στην Ελλάδα, η ανάπτυξη του Airbnb στο πλαίσιο μίας βαθιάς οικονομικής και στεγαστικής κρίσης, μίας διαχρονικής απουσίας συγκροτημένων στεγαστικών πολιτικών και μίας εντυπωσιακής ανόδου του αστικού (και όχι μόνο) τουρισμού, προσέδωσε στο φαινόμενο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η πρακτική του Airbnb υιοθετήθηκε με κοινωνικά και γεωγραφικά άνισο τρόπο, εξελίχθηκε για κάποιους και σε συγκεκριμένες περιοχές σε μία ζωτικής σημασίας στρατηγική επιβίωσης από την κρίση, ενώ για κάποιους άλλους –που διαρκώς αυξά-

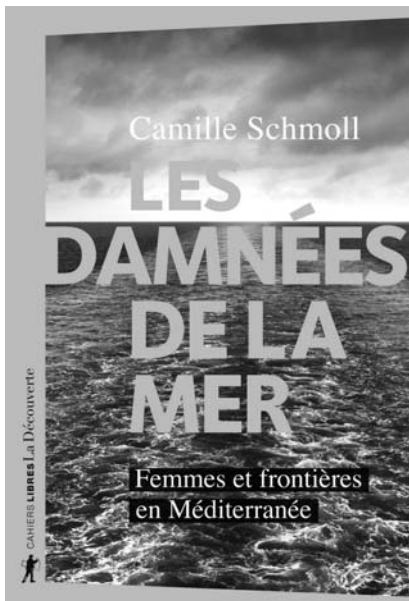
νονται– σε ένα νέο πεδίο κερδοσκοπίας και συσσώρευσης πλούτου. Μεταξύ άλλων, το Airbnb συνέβαλε στον εκτοπισμό μόνιμων κατοίκων από τις γειτονιές τους, μέσα από διαδικασίες ενός αμφιλεγόμενου “εξευγενισμού” και μίας μάλλον κοινότοπης “τουριστικοποίησης” του (αστικού) χώρου. Συνολικά, το Airbnb –άμεσα συνδεδεμένο με τα ζητήματα της κατοικίας και του τουρισμού– αναδείχθηκε ως ένας δραστικά μεταμορφωτικός παράγοντας, με κρίσιμες επιπτώσεις στην οικονομία, την κοινωνία και το χώρο, και ειδικά στην καθημερινή ζωή των πιο ευάλωτων πληθυσμιακών ομάδων».

Η συνεισφορά των Μπαλαμπανίδη, Παπατζανή και Πέττα είναι πολύτιμη για τον εγχώριο ακαδημαϊκό, ερευνητικό και κοινωνικοπολιτικό προβληματισμό, αλλά και για τον εμπλουτισμό του διεθνούς επιστημονικού διαλόγου μέσα από την ελληνική εμπειρία. Από την ανεξέ-

λεγκτη διάδοση των βραχυχρόνιων μισθώσεων φαίνεται να επωφελούνται πρωτίστως (και εις βάρος των υπολοίπων) οι μεγάλοι οικονομικοί παίκτες (κτηματομεσιτικές εταιρείες και funds, κατασκευαστικοί όμιλοι, αλυσίδες παροχής υπηρεσιών κ.ά.). Ταυτόχρονα, πλήττονται νοικοκυριά που δυσκολεύονται να διατηρήσουν οικονομικά προσιτή κατοικία (ανειδίκευτοι και νέοι εργαζόμενοι, φοιτητές, μετανάστες και εν γένει τα μικρά και μεσαία κοινωνικά στρώματα). Πρόκειται, έτσι, για μία έμμεση διαδικασία ανεστραμμένης αναδιανομής του πλούτου που εντείνει ταυτόχρονα την εμπορευματοποίηση της κατοικίας και τα φαινόμενα στεγαστικής επισφάλειας. Ο ρόλος της ανεξέλεγκτης διάδοσης των βραχυχρόνιων μισθώσεων ως προς αυτές τις διαστάσεις, δίχως κανένα φραγμό ή οριοθέτηση από την κοινωνική πολιτική, φαίνεται να είναι καταλυτικός.

Η Ίρις Πολύζου' γράφει για το βιβλίο της Camille Schmoll (2020) *Les damnées de la mer. Femmes et frontières en Méditerranée*

Παρίσι: Editions La Découverte

Το βιβλίο της Camille Schmoll επικεντρώνεται στις προσωπικές διαδρομές γυναικών μεταναστριών από την Αφρική που επέζησαν τη διέλευση της Μεσογείου και, κατά την άφιξή τους, βρέθηκαν αντιμέτωπες με το σύνθετο πολιτικο-διοικητικό οικοδόμημα της διαχείρισης του προσφυγικού ζητήματος στα νότια σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πρόκειται για μια εθνογραφική μελέτη περίπου 200 σελίδων όπου οι αναλύσεις της γεωγράφου για τα σύνορα και τους περιορισμούς στις μετακινήσεις συνδιαλέγονται με τις αφηγήσεις ζωής των ίδιων των γυναικών. Οι γυναίκες αυτές, με καταγωγή από το Καμερούν, τη Νιγηρία, τη Λιβύη, το Κονγκό, το Μαρόκο και άλλες αφρικανικές χώρες, επιβίωσαν του ταξιδιού και εγκαταστάθηκαν μόνιμα ή προσωρινά στην Ιταλία και τη Μάλτα. Το βιβλίο ανα-

1. Δρ. ΕΜΠ, Μεταδιδακτορική ερευνητρια Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

δεικνύει τόσο τη μεταναστευτική τους διαδρομή (λόγοι αναχώρησης, τρόποι διέλευσης του συνόρου), όσο και τη μακρόχρονη διαδικασία αναμονής που έπεται της άφιξής τους στους τόπους προσωρινής υποδοχής στην Ευρώπη. Στόχευση και συνάμα πολιτική θέση της συγγραφέως είναι η ανάδυση των γυναικών ως υποκειμένων στο πλαίσιο αυτής της εξαιρετικά επικίνδυνης διαδρομής, μιας διαδρομής που παραμένει εν εξελίξει και μετά την άφιξη στις «ασφαλείς» χώρες του ευρωπαϊκού νότου. Πρόκειται για ένα εγχείρημα με σκοπό τη συζήτηση γύρω από τη βία που δέχονται οι γυναίκες στη διάρκεια της μετανάστευσής τους: μια διαδρομή που ξεκινάει από το χωριό ή την πόλη προέλευσης, συνεχίζεται μέσω της διέλευσης άλλων χωρών (βλ. Λιβύη ή Τυνησία) και τέλος καταλήγει στο θαλάσσιο πέρασμα της Μεσογείου. Η άφιξη στη Μάλτα ή την Ιταλία, για όσες από τις γυναίκες επιβίωσαν και με τις οποίες μιλάει η συγγραφέας, συνεπάγεται μια νέα συνθήκη αναμονής σε κέντρα φιλοξενίας, σε δύο μάλιστα χώρες οι οποίες δεν αποτελούν επιθυμητούς τόπους εγκατάστασης.

Η δομή του βιβλίου, χωρισμένη σε έξι κεφάλαια με εκτεταμένα συμπεράσματα, ακολουθεί κατά κάποιον τρόπο τη λογική μιας μεταναστευτικής διαδρομής: τα πρώτα κεφάλαια εμβαθύνουν στους πολλαπλούς λόγους, προσωπικούς, οικονομικούς, πολιτικούς, που διαμορφώνουν την ανάγκη ή την επιθυμία των γυναικών να φύγουν. Στα μέσα του βιβλίου εντοπίζονται οι αφηγήσεις για τη διαδρομή καθαυ-

τή, για τις πιθανές συμμαχίες και συμπορεύσεις που αναπτύσσονται εν κινήσει, αλλά και για τις κρίσιμες στιγμές ως προς την επιβίωση στα σύνορα. Η τρίτη ενότητα εμβαθύνει κυρίως στις εμπειρίες προσωρινής εγκατάστασης στα κέντρα φιλοξενίας και κράτησης στη Μάλτα και στην Ιταλία. Οι λέξεις-έννοιες κλειδιά που χρησιμοποιεί η συγγραφέας και θα ήθελα στο πλαίσιο αυτής της βιβλιοκρισίας να αναδείξω είναι η οπτική της αυτονομίας, οι μικρο-αντιστάσεις στο πεδίο της καθημερινότητας, και η έννοια της μεταναστευτικής διαδρομής.

Όπως η ίδια σημειώνει στα συμπεράσματα, η οπτική γωνία ανάλυσης της αυτονομίας των γυναικών μεταναστριών κάθε άλλο παρά ταυτίζεται με την έννοια της χειραφέτησής τους. Η κριτική που ασκείται στην έννοια της χειραφέτησης είναι ότι αυτή προβάλλεται από τις κοινωνίες υποδοχής ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη μετέπειτα ομαλή ένταξη των μεταναστριών στην κοινωνία και αγορά εργασίας. Αυτή η προσέγγιση αντιλαμβάνεται ακόμα τις γυναίκες ως κατεξοχήν «θύματα», παραβλέποντας με τον τρόπο αυτόν τις επιλογές και στρατηγικές τους, τις επιθυμίες και ανάγκες τους. Εδώ η συγγραφέας αναδεικνύει το παράδοξο των ευρωπαϊκών πολιτικών μετανάστευσης, όπου οι γυναίκες να μην αντιμετωπίζονται ως περισσότερο «ευάλωτες», παράλληλα όμως οι δρόμοι της μετανάστευσης και το πέρασμα των συνόρων γίνονται ολοένα και πιο επικίνδυνα. Διαφοροποιούμενη λοιπόν τόσο από την προσέγγιση

της θυματοποίησης, όσο και της χειραφέτησης, η Camille Schmoll συζητάει την ιστορία των γυναικών μέσα από το πρίσμα της αυτονομίας. Η χρήση αυτής της έννοιας, την οποία μεταξύ άλλων δανείζεται από τον Ma Mung (2009, βλ. και Polyzou 2017), στόχο έχει την ανάδειξη των μικρο-αντιστάσεων των μεταναστριών εντός ενός χωρικού και χρονικού πλαισίου περιορισμών ως προς τη μετακίνησή τους.

Ως μικρο-αντιστάσεις ορίζονται οι στρατηγικές επιβίωσης των γυναικών. Στρατηγικές που γίνονται ορατές από την ερευνήτρια στο πεδίο της καθημερινότητας (Βαΐου κ.ά. 2007) κατά τη διάρκεια του ταξιδιού μέχρι την Ευρώπη και κυρίως κατά τη χρονικά εκτεταμένη περίοδο αναμονής που οφείλουν να υπομείνουν έως ότου αποφανθούν οι αρμόδιες διοικητικές αρχές στα αιτήματα ασύλου, οικογενειακής επανένωσης, διοικητικής απέλασης κ.ά. Έτσι, οι πρακτικές των γυναικών εμφανείς στη μικροκλίμακα, είτε αυτές εντοπίζονται στη φροντίδα του εαυτού, είτε στη δημιουργία σχέσεων στα κέντρα φιλοξενίας, είτε στην ανάδειξη μιας «φροντισμένης» εικόνας σε φωτογραφίες που οι ίδιες αναρτούν στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, συνεπάγονται τρόπους αντίστασης απέναντι στο οικοδόμημα της πολιτικο-διοικητικής διαχείρισης του προσφυγικού στην Ευρώπη.

Σε συνάρτηση με την παραπάνω οπτική των στρατηγικών επιβίωσης, η Camille Schmoll εγγράφεται στους θεωρητικούς της μετανάστευσης που αναδεικνύουν τη/τον μετανάστρια/στη ως δρών υποκείμενο. Η έννοια του δρώντος υποκειμένου δεν σχετίζεται μονάχα με την έννοια της αντίστασης. Κυρίως νοηματοδοτεί τη μεταναστευτική διαδρομή που η/ο μετανάστρια/στης «επιλέγει» να ακολουθήσει μεταξύ των

δομικών περιορισμών που τίθενται, αλλά και μεταξύ των επιλογών που συνάμα προκύπτουν στη διάρκεια αυτής της διαδρομής. Η σημασία δηλαδή δίνεται στην προσωπική στάση του υποκειμένου, χωρίς όμως σε καμία περίπτωση αυτή να εξιδανικεύεται ως η μόνη ικανή και αναγκαία συνθήκη για μια ομαλή εγκατάσταση στη χώρα υποδοχής. Πρόκειται εδώ για μια ανάγνωση του μεταναστευτικού φαινομένου η οποία, σύμφωνα με τη Nancy Green (2002), εντοπίζεται διαχρονικά στο πλαίσιο των ανθρώπινων πληθυσμιακών μετακινήσεων και δίνει τον πρωτεύοντα λόγο στο μετανάστη. Επιχειρεί δηλαδή να μελετήσει τις πληθυσμιακές μετακινήσεις υπό το πρίσμα της προσωπικής στάσης των υποκειμένων της μετανάστευσης, πέρα από τις ακραίες συνθήκες περιορισμού που επιβάλλονται στην κινητικότητά τους.

Το βιβλίο, παράλληλα με την εκτεταμένη θεωρητική συζήτηση για τη μετανάστευση, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον και λόγω της μεθοδολογίας έρευνας. Αρχικά, πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η μεθοδολογία είναι συνεπής ως προς την πολιτική θέση της συγγραφέως. Αυτό είναι εμφανές από τη χρήση του υλικού των συνεντεύξεων, οι οποίες είναι όσο το δυνατόν λιγότερο διαμεσολαβημένες από δικές της παρεμβάσεις, ενώ παρατίθενται αυτούσια τμήματα του λόγου των γυναικών. Ακόμα, η έρευνα βασίζεται σε μια «εθνογραφία εν κινήσει» (mobile ethnography) που εμπειρεύει εις βάθος συνεντεύξεις με γυναίκες, οι οποίες συχνά επαναλήφθηκαν σε διαφορετικούς τόπους και σε διαφορετικές χρονικές συγκυρίες. Η συγγραφέας δηλαδή επιχείρησε να ακολουθήσει τις ίδιες γυναίκες στους τόπους και τις χρονικές φάσεις της μεταναστευτικής τους διαδρομής, είτε διά ζώσης είτε κρατώ-

ντας επαφή μέσω κοινωνικών δικτύων. Ακόμα, σε διάστημα μεγαλύτερο των δέκα χρόνων, μέσω της επιτόπιας παρατήρησης, συνέλεξε πλούσιο υλικό και των τόπων μόνιμης ή προσωρινής εγκατάστασης στην Ιταλία και τη Μάλτα.

Κλείνοντας, έχει σημασία να υπογραμμισθεί ότι ενώ η συγγραφέας συζητάει τις εμπειρίες των γυναικών που βρίσκονται στις δύο αυτές χώρες, ο αναγνώστης του βιβλίου μπορεί να αναγνωρίσει πληθώρα κοινών αναφορών με τα βιώματα των μεταναστριών και προσφύγων στην Ελλάδα. Πρόκειται δηλαδή για ένα βιβλίο το οποίο, αν και καταπιάνεται με δύο συγκεκριμένες χώρες, παραμένει παράλληλα ανοιχτό στο ευρύ κοινό που ενδιαφέρεται για τις γεωγραφίες της μετανάστευσης και τη φεμινιστική προσέγγισή τους.

Βιβλιογραφία

- Βαΐου, Ντ. (επιστημονική υπεύθυνη) (2007), *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*, Αθήνα: L-PRESS και ΕΜΠ.
- Green, N. (2002) *Repenser les migrations*, Παρίσι: Presses Universitaires de France. [Green, N. (2010) *Οι δρόμοι της μετανάστευσης. Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, μτφρ. Δ. Παρσάνογλου, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλα.]
- Ma Mung, E. (2009), «Le point de vue de l'autonomie dans l'étude des migrations internationales: «penser de l'intérieur» les phénomènes de mobilité» στο F. Dureau, M.-A. Hily, *Les mondes de la mobilité*, Ρεν: Presses Universitaires de Rennes.
- Polyzou, I. (2017) «Autonomie et projet migratoire. Deux notions abordées à travers les travaux d'Emmanuel Ma Mung», *E-Migrinter* 15.